

1. Bevezető gondolatok

A házasság reformjának kérdése a magyar jogtudomány és politika számára, ha nem is tökéletesen elsődleges, de mindenképpen frekvenciát élvező téma volt a kiegyezést követő időszakban. Az Országbírói Értekezlet, az *Ideiglenes Törvénykezési Szabályok*ban visszaállította Magyarországon – a házasságjog tekintetében főként – a kánonjogi szabályokat a katolikusok részére, és a protestánsok számára megmaradtak a II. József féle házassági pátenz szabályai.¹ A felekezeti egyházjogok alkalmazása – az osztrák Ptk. szabályai helyett – azzal járt, hogy a házassági jogrendben fennálló káosz újra eluralkodott a magyar jogéletben, és ráadásul nem oldotta meg egyes felekezetek – mint a zsidók és a görögkeleti nem egyesült egyházak – jogállását sem. Ebben a zűrzavaros időszakban kezdődött el az a küzdelem, amely a polgári házasságkötés bevezetését, és ezzel egyidejűleg a házasság előkészítésének, létrejöttének és felbomlásának teljes folyamatát az állam befolyása alá akarta vonni. Az 1867-től kezdődő időszakban 27 éven át tartó – és kitartó – küzdelem indult el, amely végül az 1894. évi XXXI. törvénycikk szentesítésével zárult le.²

A következőkben ennek a küzdelemnek azt a nagyon kis szeletét mutatom be, amely az 1868. és az 1893. évre vonatkozóan, nem elsősorban az államnak, hanem a római katolikus egyháznak – mint legnagyobb magyarországi vallási felekezetnek – álláspontját mutatja be a polgári házassággal kapcsolatban. 1868-ban és 1893-ban jelent meg ugyanis *Falusi levelek a polgári házasságról* és *Újabb falusi levelek a polgári házasságról* címmel két kiadvány, amely a falusi és „egyszerűbb” ember számára szeretne volna bemutatni a polgári házasság előnyeit és hátrányait, illetve a „néplélek erkölcsi szintjét” kívánta fenntartani, az „elvilágiasodással” szemben. Alapvetően ezek a kiadványok nem a katolikus egyház felsőbb vezetésétől származó művek voltak – bár a kor egyházfegyelme alapján jóváhagyást kellett kapniuk, a kiadványokban sem a „nihil obstat” sem az „imprimatur” nem szerepel –, hanem lelkészek, tanítók, hitoktatók írták őket, ami természetesen nem zárja ki a teológiai, sokszor a jogi szakértelmet sem. Nem véletlen az sem, hogy a katolikus egyház is ilyen kiadványokat használt fel eszközül, hiszen az 1868. évi XXXVIII. törvénycikk⁴ a kötelező népoktatás bevezetésével csökkentette azok számát, akik nem tudtak olvasni, így a nyomtatott sajtótermék jó eszköznek bizonyulhatott az alsóbb néprétegek etikai-vallási neveléséhez is.⁵ Egyébként pedig ezek az olcsó kiadványok alkalmas eszközei voltak a korabeli tömegkommunikációnak, hiszen például az említett kiadvány csupán 6 krajcárba került, így a kevésbé jó anyagi helyzetben lévő lakosság is biztosan meg tudta vásárolni és meg is vásárolta.⁶ A kiadványok érdekesen mutatják be azt, hogy a római katolikus egyháznak mi volt a véleménye a házasságjog változásával kapcsolatban, és miként próbálták – főként a hozzájuk tartozó hívő emberek számára – egyértelművé tenni azt, hogy ezeket az ország lakosságának erkölcsi életére nézve károsnak tekintik, illetve saját szuverenitásuk elleni támadást látnak benne.

Kasuba Róbert István*

„Falusi levelek a polgári házasságról”

A polgári házasság egyházi kritikája 1868-ban

2. Az 1848. évi XX. törvénycikk hatása a házasságjog fejlődésére

Az 1848-as forradalom és szabadságharc célja egyrészt az volt, hogy Magyarországot a feudális függésből felszabadítsa, másrészt pedig az, hogy az európai nemzetek közé emelje. Ennek a felemelkedésnek az elérését célozták az úgynevezett ’48-as áprilisi törvények, amelyeknek egy része kétségtelenül a magyar magánjog fejlődésének fordulópontját jelentették, de a polgári szabadságjogoknak a magyar jogrendszerbe iktatása terén is úttörőnek számítottak, s amelyek a márciusban megfogalmazott 12 pont kéréseit voltak hivatottak törvényi úton is rendezni.

Ezek közül az 1848. évi XX. törvénycikk foglalkozott a vallás kérdéseinek rendezésével, megállapítva a vallások egyenlőségét.⁷ Ezzel a rendelkezéssel követte a nagy francia forradalom eszményeit, amely a népek minden tekintetben teljes egyenlőségére alapult, amint az az *Emberi és polgári jogok nyilatkozatának* 1. és 10. pontjában⁸ is szerepel.

Azonban ez a törvénycikk, főként az egyházak ellenállása okán, nem volt végrehajtható. A legkevésbé az egyházak állami finanszírozásának kérdéseibe nyugodtak bele a felekezetek, míg az egyházak egyenlőségének kérdésébe: „mindannyian készséggel belenyugodtak [...], miután az csupán a bevett vallásfelekezetekre vonatkozott, s miután egyenlőség alatt egyebet nem értettek, mint azt, hogy a bevett felekezetek saját ügyeik intézésében és vallásuk gyakorlatában egyforma szabadságot élveznek s az államhatalom oltalmára egyformán igényt tarthatnak.”⁹

Karácsonyi János megfogalmazása szerint – mintegy szemben állva az áprilisi törvényekkel kapcsolatos általános vélekedéssel –, míg az unitáriusokat bevett vallással nyilvánította az Országgyűlés, addig a katolikusok április 7-i, autonómiát és önkormányzatot kérő folyamodványát visszautasította.¹⁰

Az 1848. évi áprilisi törvények – Csizmadia Andor rendezési elvei alapján – négy fontos témakör köré csoportosíthatók: a feudális államberendezkedés intézményeit

* Kasuba Róbert István PhD-hallgató, Szegedi Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola, ORCID: 0000-0001-5660-9032

lebontó negatív törvényalkotás cikkelyei, az állam új szervezetét szabályozó törvénycikkek, a polgári szabadságjogokat biztosító törvénycikkek és a gazdálkodási jellegű jogszabályok.¹¹

A március–áprilisi törvények közül a polgári szabadságjogokat biztosító jogszabályok tekinthetők a legjelentősebbeknek, mert bár elvi jellegű jogszabályok, amelyeket ténylegesen végrehajtani – sem az idő szükségsege, sem a törvény elvszerűsége miatt – nem lehetett, de olyan jogi hiányosságokat pótoltak a magyar jogrendben, alkotmányosságban, amelyekkel kapcsolatban az európai államok jó része már Magyarország előtt járt.

Bár az előzőekben már említettem az 1848. évi XX. törvénycikket, mégis újra és újra hangsúlyoznom kell – a vallásszabadság elvi kimondása okán – a törvénycikk fontosságát. Összesen nyolc szakaszban szabályozta a vallással kapcsolatos legfontosabbnak tekintett kérdéseket. Ezek: a vallás szabadságának és a felekezetek egyenlőségének deklarálása, az oktatás költségeinek és szabadságának deklarálása, a katonaság vallási igényeinek biztosítása és az, hogy az 1844. évi III. törvénycikket¹² kiterjesztik a görög-ortodoxokra is.

Ez a törvényi szabályozás azonban nem volt alkalmas a vallások és felekezetek közötti problémák, súrlódások megoldására, mivel több jelentős kérdést nem szabályozott, ezért tekinthető csupán egy alkotmányjogi jellegű deklarációnak, amelynek egyetlen célja a már említett polgári szabadságjogoknak a magyar jogrendbe ágyazása. Ennek jelentősége így is nagy, mivel ezzel lehetőséget biztosított az összes bevett vallás működésére, egyenlő feltételek mellett. Alkalmazása azonban a jog további fejlődésének folyamán, a későbbiekben és csak jelentős átalakítás után vált lehetővé.

A '48-as eszmények között azonban még nem jelenik meg a házasság reformjának igénye, ez csak a későbbiekben, a kiegyezés utáni szabadabb politikai légkörben kerül előtérbe, és csúcsosodik ki végül a házassági jogról szóló jogszabályban.

3. Elkülönülő szemléletek és vélemények a polgári házasság bevezetésével kapcsolatban

3.1. A valláspolitikai helyzet Magyarországon, 1868-ban

1867-ben kormányra került a Deák-párt, amely az 1861-ben létrejött Felirati Párt és az arisztokrácia konzervatívabb rétegeiből táplálkozó 47-es Párt tagjaiból állt össze, és amelynek miniszterelnöke gróf Andrássy Gyula volt. Deák a vallási kérdések rendezését az új kormányzat egyik legfontosabb feladatának tekintette,¹³ és minthogy a házasság kérdése ekkor még vallási ügynek számított, így ebbe bele kellett érteni a házasságjog rendezését is. Ezzel szemben az 1867-től a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumot irányító Eötvös József határozott tervekkel szilárd és megalapozott ideológiai, filozófiai alapve-

tésekkel foglalta el miniszteri székét. Katolikusként az egyház megújításának lehetőségét, megtépázott társadalmi helyzetének stabilizálását az egyházi hierarchia, a főpapság hatalmának csökkentésében, ezzel egyidejűleg az alsópapság és laikusok befolyásának növelésében látta véghez vihetőnek, és ezért meg is tett mindent minisztersége időszakában.¹⁴

Az Országgyűlés 1866. február 23-án tartott országos ülésén a zsidók emancipációjával kapcsolatban elhangzott beszédében Deák így fogalmazott:

„Azt gondolom, legegyszerűbb módja az emancipációnak az lesz, ha mindenütt, hol a törvény eddig különbséget tett a vallások közt, azon törvények illető pontjainál kimondjuk, hogy: minden valláskülönbség nélkül, ideértve az izraelitákat is, – a mit sokkal célszerűbbnek tartok, mintha arról az eszméről: emancipatio, különös törvényt alkotnánk.”¹⁵

Ugyanitt beszélt a polgári házasság kérdéséről is:

„Vannak például sokan, kik a polgári házasságról fog-nak beszélni. Lehet, hogy ez igen fontos, igen hasznos lesz; de nem szeretném a polgári jogok teljes megadását ily föltételhez kötni. En ugyanis, ismerve a kath. dogmáknak ezen tételben ellenállását, ismerve a körülményeket, nem tartom valószínűnek, hogy a törvényhozason a polgári házasság egykönnyen keresztülmenjen.”¹⁶

Tehát a kezdeti időszakban Deák sem látott nagy esélyt arra, hogy lesz olyan politikai erő, amely az Országgyűlésen keresztülviszi a házasságjog modernizációját és a polgári házasság bevezetését, mivel a házasság erősen a vallási-felekezeti szabályozások körébe tartozott.

Irányi Dániel,¹⁷ a vallásszabadság és a polgári házasság bevezetésének élharcosa, már 1866-ban kérvénnyel fordult az Országgyűléshez – a nazarénus gyülekezeteket ért atrocitások kapcsán¹⁸ – a zsidók egyenjogúsítását, a polgári házasság bevezetését és az anyakönyvek állami hatóság általi vezetését, illetve a temetők működtetésének községi hatáskörbe adását követelve.¹⁹ Ugyanebben a témában később is nyújt be kérvényt, kérelmezve, hogy az Országgyűlés

„ne igatná csupán a Mózes-hit követőit a törvényesen bevett vallásúak közé, hanem nyilatkoztassa ki a vallásszabadság elvét általában, azon egyedüli megszorítással, hogy a vallás a társadalom céljaival ne ellenkezzék. Egyszersmind, mint ezen elvnek corollariumait,²⁰ engedje meg törvényileg a polgári házasságot, sorozza az anyakönyvek vitelét a világi hatóságok teendői közé, s nyilvánítsa a temetőket, mint községi tulajdont, a község hatósága alá tartozóknak.”²¹

Ugyancsak a témában hangzik el, már 1867-ben Manojlovics Emil²² képviselő interpellációja a belügyminiszterhez, amelyben a következő kérdést intézte a miniszterhez:

„Hajlandó-e az 1848. XX. t. cz. pontos megtartása és egyenlő alkalmazása végett az ország összes törvényhatóságait utasítani, hogy – az egyes községekben magánmegállapodások folytán tetteleg fennálló reciprocitás eseteinek kivételeivel – a haza nem római katolikus polgárait ezen vallás ünnepeinek nyilvános munkaszünetelés általi megünnepelésére jövőben ne kötelezzék?”²³

A kérdésre a választ báró Wenckheim Béla belügyminiszter azzal adta meg, hogy a kérdésben részleges intézkedés már történt, és a teljes törvényi szabályozás a későbbiekben kerül kidolgozásra.²⁴

Karácsonyi János egyháztörténész véleménye az volt, hogy az Országgyűlés protestáns tagjai támadást indítottak a katolikus egyház ellen, mégpedig három jogszabály elfogadásával. Ezek: a népoktatásról szóló 1868. évi XXXVIII. törvénycikk, amely a községekre bízta annak eldöntését, hogy állami vagy felekezeti iskolák legyenek-e a településeken, a vegyes házassági válóperekről szóló 1868. évi XLVIII. törvénycikk első két szakasza, amely a katolikus egyházi bíróságok jogköreit csorbította és a vallásfelekezet viszonyosságáról szóló 1868. évi LIII. törvénycikk, amelynek 12–16. szakaszai előírták, hogy a fiúk az apjuk, a leányok az anyjuk felekezetéhez kell tartozniuk.²⁵

1868 májusában az Országgyűlés CCXXVI. teljes ülésének jegyzőkönyvében található egy beadvány, amelyet a pesti Egyenlőségi Kör²⁶ nyújtott be, és amelyben a polgári házasság mielőbbi megvalósítását követeli az Országgyűléstől.²⁷ Sajnálatosan ekkor még ez a törekvés nem talált meghallgatásra a Képviselőházban.

Irányi Dániel különösképpen is kiállt a vallásszabadság kérdéskörében. Egy országgyűlési felszólalásában így nyilatkozott:

„A vallásszabadság szerintem abban áll, hogy a mit lelkünk igaznak hisz: azt külsőképen is kijelenteni, azt cselekedeteink által nyilvánítani is szabad legyen akár egyenként, akár másokkal társaságban, a közönség előtt azonképen, mint a családi tűzhelynél, a nélkül, hogy a miatt jogainkban legkevésbé is sérelmet szenvednénk és feltéve egyedül azt, hogy hittanaink, hogy cselekedeteink az állam valódi, magasabb céljaival ne ellenkezzenek.”²⁸

Az 1868-as év folyamán zajlott az Országgyűlésben a vita a vegyes vallású házassági válóperekről szóló jogszabály²⁹ és a törvényesen bevett keresztény vallásfelekezetek viszonyosságáról szóló törvény³⁰ elfogadásáról és alkalmazásáról. Ez utóbbi törvény jelentősen csökkentette a római katolikus papság házasságkötéssel és a gyermekek római katolikus nevelésével kapcsolatos jogosítványait, mivel érvénytelenre tette a kialakult, reverzálishoz³¹ kötött rendszert. Ezért a magyar katolikus püspöki kar megtiltotta a papoknak a vegyes házasságok ünnepélyes megáldását – ez volt az *assistentia activa* – és csupán a közreműködés nélküli jelenlétet és anyakönyvezést engedte meg, amely megáldást *assistentia passivának* nevezi a kánonjog.³²

A fő probléma a reverzálisok érvénytelenségével az volt, hogy a római katolikus egyház ettől kezdve nem látott garanciát arra, hogy a vegyes házasságokból származó gyermekek a római katolikus fél vallását követik majd, és ebben a vallásban nevelkednek, mint ahogy erre valóban nem is volt semmilyen garancia. Az *assistentia activa* megtagadása viszont ahhoz vezetett – vagy vezetett volna –, hogy a vegyes vallású párok a protestáns templomokban kötöttek házasságot, és később a római katolikus fél a protestáns fél felől érkező nyomás hatására elhagyta római katolikus felekezetét.³³

Az előbbieken felsorolt néhány tény és az Országgyűlés Képviselőházának álláspontja egyértelművé tette azt, hogy a katolikus egyháznak valamilyen lépést kellett tennie a polgárok körében terjedni kezdődő liberalizmussal szemben, és erre az egyik legjobb módszert a vallásos irodalom és a tájékoztató kiadványok terjesztésében látta, mint amilyen a *Falusi levelek a polgári házasságról* című kiadvány is volt. Ezzel próbálta például a politikailag káros eseményeket ellensúlyozni, és a nép szellemi színvonalát emelni. A könyvek szerzői főként katolikus papok voltak, de jellemzően név nélkül jelentek meg a kiadványok, terjesztésüket is a katolikus plébániák és plébánosok végezték.

3.2. A jogtudomány álláspontjai a házasságjog változásaival kapcsolatban, 1868-ban

A *Jogtudományi Közlöny*³⁴ – Magyarország első jogtudománnyal foglalkozó sajtóterméke – 1866-tól kezdődően nyújtott segítséget a magyar magán- és polgári jogban tájékozódni kívánó jogászoknak, bírácoknak, jogi szakembereknek, politikusoknak és laikusoknak egyaránt. 1868 januárjától kezdve a szerző megjelölése nélkül indult egy sorozat a polgári házassággal kapcsolatban *Adatok és eszmetöredékek a polgári házasságról* címmel.³⁵ A cikksorozat elsődlegesen leszögezi, hogy a polgári házasságnak három fő formája ismert: a kötelező,³⁶ a fakultatív³⁷ és a szükségképpen³⁸ polgári házasság. A cikkfolyam további részeiben az egyes államok házasságjogi viszonyait mutatja be. Angliával, Skóciával és Írországgal kezdve kifejti, hogy Angliában elsősorban a fakultatív polgári házasság létezik, míg véleménye szerint Skóciában a kötelező polgári házasság rendszere él, amely azonban véleményem szerint tévedésen alapszik, hiszen Skóciában 1939-ig nem létezett a polgári házasság intézménye. Majd az USA egyes államainak házasságjogi sajátosságait fejti ki a szerző.³⁹ Kiemeli, hogy az USA államai közül Louisiana az egyetlen, ahol kötelező polgári házasság létezik, tekintettel arra, hogy ez az állam a francia polgári törvénykönyvet recipiálta 1824-ben. Beszél még Mexikó és Hollandia házasságjogi rendszereiről is. A cikksorozat a *Jogtudományi Közlöny* 1868. évi 6. számában folytatódott további államok jogrendjének bemutatásával, mint Dánia, Svédország, Norvégia, Franciaország és Belgium.⁴⁰ Ugyancsak ez a sorozat folytatódott a 8. számban, amelyben a német szövetségi államok jogrendszerét, Svájc rendszerét tekintette át a szerző, illetve az olasz és görög viszonyokat.⁴¹ A 9. számban ta-

lálható folytatásban Poroszország házasságjoga került bemutatásra és ez folytatódott a 10. számban is.⁴² A 11. számban található folytatásban a szerző arról értekezik, hogy a házasság a kereszténység előtt is létező jogintézmény volt, bár elismeri azt, hogy: „A kereszténység a házasságnak magas vallás erkölcsi szempontbóli felfogása által át nem hatott népeknél lényeges változást okozott, mialatt a germán és ehhez rokon irányú népeknél azok érzetét csak megerősítette, és vallásilag megszentelte.”⁴³ Ugyanakkor arról is beszél, hogy az állam és az egyházak kapcsolata a házasságjog terén megrendült, és léteznek olyan elképzelések, amelyek ennek a kapcsolatnak a teljes megszakítását várják el.⁴⁴ A cikksorozat vége a 12. számban kapott helyet, amelyben a „házassági törvényhozás” állam és egyház közötti kapcsolatának meggyengülését, elválasztását tárgyalta a szerző a franciaországi folyamatok alapján.⁴⁵

A *Jogtudományi Közlöny* 14. számában Dárday Sándor értekezik a polgári házasságról. Véleménye szerint a kötelező polgári házasság bevezetése azért szükségszerű, mert ez az egyetlen eszköz arra, hogy az emberek közötti vallási türelmetlenséget orvosolja vele az állam.⁴⁶

Az ímént említett, a jogtudomány képviselői által név nélkül, vagy nevüket felvállalva a házasságjog kapcsán megalkotott vélemények egyértelműen a házassági jogról szóló törvény előkészítésének tekinthetők, hiszen arra mutatnak, hogy a magyar jogrendnek a nyugati jogrendhez szükségszerűen alkalmazkodnia kell, és tágitania kell az állam és az egyház közötti addigi szoros összekapcsolódást.

3.3. A polgári házasság megjelenése az 1868. évi magyar sajtóban

A *Hazánk s a Külföld* című szépirodalmi, ismeretterjesztő és társaséleti kiadványban báró Eötvös József 1868-as vallásügyi törvényjavaslatával kapcsolatban írta a szerző, hogy az nem tartalmazza a polgári házasságkötés lehetőségét és a házasság felbontásának lehetőségét, de mégis előrelépésnek tekinthető például a reverzálisok ügyében.⁴⁷ A *Pesti Napló* című napilap 1868. május 31-i számában számolt be Augustich Imrének⁴⁸ *A polgári házasság* című ismeretterjesztő füzetéről, amelynek célja a híradás szerint a klerikálisok által megzavart állampolgárok felvilágosítása volt.⁴⁹ Ez a kiadvány, hasonlóan a *Falusi levelek*hez, tematikusan mutatta be a világ véleményét az

egyházi és a polgári házasság kapcsolatáról. Az 50 oldalas kötet lényegi mondanivalója ebben a pár gondolatban foglалható össze:

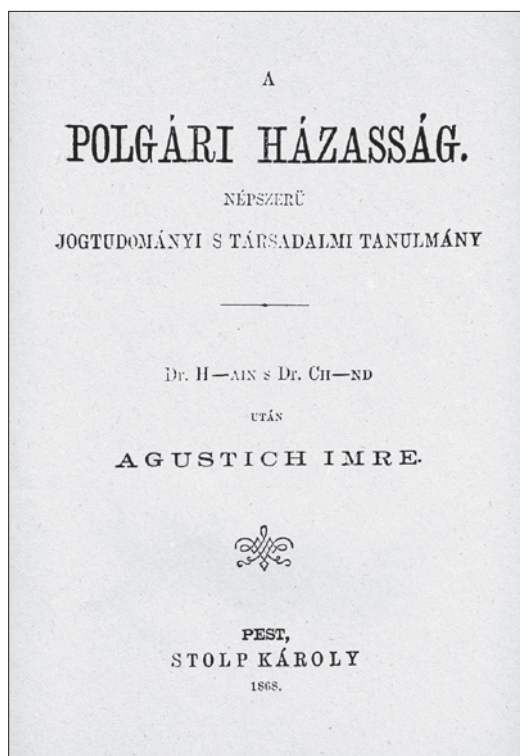
„S kell -e nagyobb példa mint az, melyet a társadalmi élet lépten nyomon fölmutat s ki nem látja azon visszas helyzetet, melyet az egyháznak s ennek a világi dol-

gokba való avatkozása okoz. Az állampolgárok érdeke parancsolja, hogy ez megváltozzék, mert ha az egyház az államban úgy kívánja magát tekintetni, mint az anyagban a lélek, miután azonban ez az anyaggal összehangzólag a társadalom kívánalmait sikeresen nem képes előmozdítani, mindenütt összeütközésbe jő az állam érdekével, szükséges, hogy mindenben külön választassék, mert az államban állam fönn nem állhat.”⁵⁰

A *Hon* című politikai és közgazdasági lap 1868 januárjában beszámolt a református egyház zsinatáról, ahol Révész Imre előterjesztésében kifejtette, hogy házassági ügyekben a fő problémát az jelenti, hogy az egyház és az állami is törvényalkotónak tekinti magát e kérdésekben, és hogy megnyugtató megoldást csak a kötelező polgári házasság bevezetése jelenthetne.⁵¹ A lap

több helyen is beszámolt az ugyanebben az időszakban Bécsben folyó törvényalkotási folyamatról, amely szintén a házassági jog szabályozásával és a polgári házasság bevezetésével volt kapcsolatos, és amely nem aratott osztatlan sikert a képviselők között.⁵² Később Jókai Mór már arról írt, hogy a képviselők törekvése sikert aratott, és az osztrák jogalkotás törvénybe iktatta a polgári házasság intézményét.⁵³ Sőt később az olvasható a lapban, hogy a magyar országgyűlésnek közös ügyként kellett volna kezelnie a polgári házasság kérdését, ezzel könnyebben elérhető lett volna Magyarországon is annak bevezetése.⁵⁴ A *Hon* című lap 1868-as számainak szinte mindegyikében található olyan utalás, amely a polgári házasság bevezetését szorgalmazta, látható, hogy a korabeli liberális médiumokban ez a téma preferált és jelentősen túlpozicionált is volt.

A korabeli sajtóorgánumok közül a polgári házasság értelemszerűen csak azokban került előtérbe, amelyeket antiklerikálisnak lehetett tekinteni. Meglepő, hogy létezett olyan kiadvány is, amely magát klerikálisnak tekintette ugyan, sőt egy katolikus pap volt a főszerkesztője, mégis antiklerikális elveket vallott.⁵⁵

Az Augustich-féle kiadvány címlapja

4. Falusi levelek a polgári házasságról 1868-ban

Az előzőekben már bemutatott kiadvány tíz levelet tartalmaz, amelyet a szerző egy ismeretlen, sematikus személynek címzett, akit *komám uramnak* szólít. A levelek stílusa barátságos, mintha egy kedves családtagjának írta volna a szerző, ám teljes egészében felfedezhető benne a propagandajellegű fogalmazásmód. A propaganda célja nem más, mint hogy mások gondolatait, érzéseit, viselkedési formáit befolyásolja azzal a hozzáállással szemben, amelyet a célközönség a propaganda tárgyával szemben addig képviselt.⁵⁶ Ez a 21. századi megfogalmazás – meglepő módon – szinte teljes egészében lefedi a tanulmányom tárgyát képező 19. századi írásművet is.

A levelek barátságos hangvételű sorai közé a szerző elrejtette azokat a kérdéseket – és az azokra adott válaszokat –, amelyekkel az olvasót a véleménye szerinti helyes irányba akarta terelni.

4.1. Az első levél – Bevezetés

Az első levél, egy bevezető jellegű írásmű, amelyben a szerző magának a kiadványnak a célját szerette volna egyértelművé tenni, ugyanakkor jelentős politikai kritika is megjelenik benne. A szerző leírja, hogy leveleinek célja, hogy véleményét kifejezze bizonyos országos jellegű kérdésekben, és örülne, ha írásai nyomtatásban is megjelennének, de erre nincsen anyagi forrása. Ugyanakkor így fogalmaz: „Talán ha a kormányt szídnám, az istentagadást dicsérném, a vallást csúfolnám, akadna ki néhány piszkos bankót csúsztatna tenyerembe.”⁵⁷ Ezzel kifejezésre juttatja azt, hogy a korrupció mint politikai eszköz nem méltó ahhoz, aki egy tiszta célért indul harcra. Deák Ferenc egy 1868-as beszédében így fogalmazott:

„Tiszteletben tartjuk az állam törvényes hatalmát, de egyházunk ügyeinek szervezésére és vezetésére nézve szabadságot és egyenjogúságot kívánunk, és független önállást. Ebből áll a római katolika egyház autonómiája, melyhez jogunk van, s melyet elérni törekszünk.”⁵⁸

Ez a törekvés egy tiszta szándéknak tekinthető politikai szempontból és jogi megfontolások alapján is.

A vallásosságot a levél szerzője *quasi* államalkotó erőnek tekinti, amely segíti a kormányzatot abban, hogy a népet vezetni, irányítani tudja. Tehát itt az egyház és

az állam szoros összefonódásáról van szó, amelyet Deák meg akart szüntetni. A már idézett beszédében így fogalmaz:

„Vallásunk alapelve a szeretet, Krisztus vallása a szeretet vallása, és e szent elvhez hűtlenek soha és senki irányában nem lehetünk. Mi, hazánk római katolikus vallású polgárai, egyháziak úgy, mint világiak nem akarhatjuk, hogy egyházunk más egyházak felett hatalmat gyakoroljon; mi másokat elnyomni nem akarunk, nem akarjuk, hogy az állam minket más egyházak fölé emeljen, s kiválólág pártoljon; azt sem akarjuk, hogy gyámkodjék egyházi ügyeink felett, azokat saját hatalmával intézze, s minket gyámkodása mellett azok törvényszerű rendezésében hatalmával gátoljon.”⁵⁹

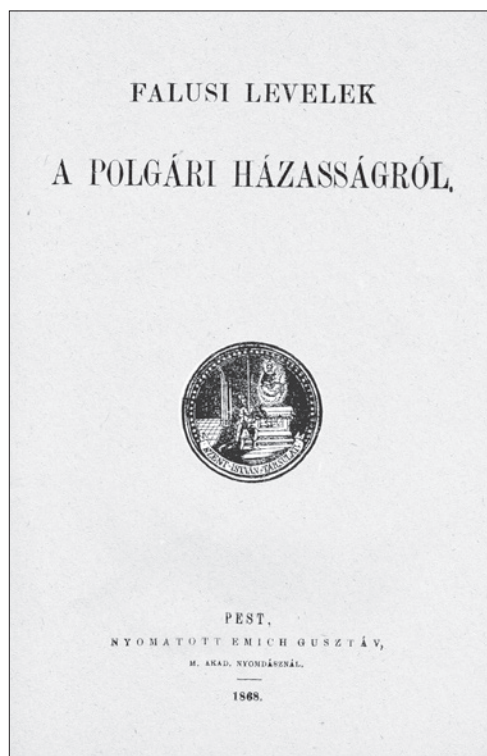
4.2. Második levél – A keresztény házasság

A második levélben a szerző már rátér a házasságjog változásainak kérdésére is. Egyrészt jelzi azt, hogy a házasságjog változtatása nem az egész politikai közösség egységes kívánsága, hanem csupán néhány politikai szereplő elvárása. Másrészt jelzi azt is, hogy a kérdésbe a magyar embereknek is

van beleszólása, mivel erre az 1848-as törvények lehetőséget adtak számukra. Ez a két gondolat együtt egy olyan szimbolikus jelentőségű iránymutatás, amely egyszerre fejezi ki azt, hogy a szerző hűséges az egyháza által vallott tanításhoz, és fontosnak érzi Magyarország ezeréves jogrendjét is. Azt is kifejti, hogy a katolikusok számára a házasság szentség, és a protestánsok is olyan fontos élet-eseménynek tartják, amelyet a templomokban, vallásaik szertartásaival kell megünnepelniük. Így fogalmaz: „Az ekkép megkötött házasságban, épen az által, hogy egész a siriglan kötött, vetette meg az egyház a család alapját.”⁶⁰ A keresztény házasság pedig a keresztény család alapja.

4.3. Harmadik levél – Rossz házasság kérdése, felbonthatatlanság, a házasság felbontása

A szerző ebben a levélben főként azt a témát fejti ki, hogy a keresztény házasság a közkerölcs fejlődését is elősegíti, amely a közrend alapja. Megállapítása sommás: „jó az a házasság, úgy a mint van.”⁶¹ Ezen kívül felteszi a kérdést, vajon a rossz házasságok oka elsősorban az-e, hogy Magyarországon kizárólag egyházi házasság volt eddig? Erre a válasz viszont csak akkor adható meg, ha azt is

A Falusi levelek a polgári házasságról című kiadvány címlapja

megvizsgálja a szerző, hogy mi a házasság célja: kizárólag a testiség biztosítása, a szerelem, amely ha elmúlik, megromlik vele együtt a kapcsolat is, a fiatalság elmúlása, anyagi haszonszerzés, vagy annak elmaradása? A szerző megállapítja azt, hogy ezeknek a felsorolt eseményeknek nem lehet az oka kizárólag a házasságkötés formája. Az egyházi házasság felbonthatatlanságának kérdésében úgy nyilatkozik, hogy bár a házasság felbontásának lehetősége biztosan előnyökkel járna a boldogtalan házasságban élők számára, de azt is figyelembe kell venni, hogy az egyházi házassággal járó kötelezettségeket szabad akaratból vállalják a házasságot kötők. Ez a vélemény szemben áll a polgári házasságot követelőknek azon érveivel, amelyek arra utalnak, hogy ha nem lehet választani a kétfajta házasságkötési mód között, akkor tulajdonképpen nem érvényesül a szabad akarat sem. A szerző véleménye szerint nem vehető komolyan egy olyan házassági ígéret, amelyet feltételhez kötnek a felek: például veled élek, amíg meg nem unlak stb.

4.4. Negyedik levél – Polgári házasság

Ez a levél az egyik, amely jogi szempontból is értékelhetőbb, mivel a szerző először a polgári házasságot próbálja jogilag is definiálni. Az ő meghatározása szerint a polgári házasság: olyan szerződés, amelyet egy férfi és egy nő szabad elhatározásból, a polgári hatóság előtt köt, és ebből az egyházi elemet teljesen kihagyják. A szerződés célja az, hogy általa a felek – a szerződés szerint – a házastársi életközösség létrejöttével együtt lakjanak, közös gyermekeket nemzzenek és közös háztartásban közösen gazdálkodjanak.⁶² Ez a meghatározás alapvetően megegyezik a modern házassági definícióval is. Hegedűs Andrea ezt a definíciót adja: „A házasság egy férfi és egy nő házassági életközösséget létrehozó kapcsolata, mely jogilag nemcsak elismert, hanem védett kapcsolat is, és amely házastársi jogokat és kötelezettségeket keletkeztet, az egyenjogúság jegyében, mely a családi élet alapja és amelynek létrejöttét és megszűnését is a törvény rendezi.”⁶³ Herger Csabáné és Katonáné Pehr Erika *Magyar családjog* című művében egy korábbi fogalom meghatározásra visszautalva így fogalmaz: „A házasság egy férfi és egy nő házassági életközösséget létrehozó kapcsolata, amely a házasság megkötésével családot létesít, házastársi jogokat és kötelezettségeket keletkeztet és amely a törvényben meghatározott szabályok megtartásával jön létre és szűnik meg.”⁶⁴ Jól érzékelhető, hogy a definíciók alapelemei megegyeznek, azzal a különbséggel, hogy az 1868-as megfogalmazás kiemeli a polgári házasság szerződéses jellegét.

Természetesen a *Falusí levelek* szerzőjének véleménye a házasság szerződésjellegéről egészen elítélő: egyrésztől nem támogatja a kötelező polgári házasság elvét,⁶⁵ másrészt a szükségbeni polgári házasság elvének alkalmazását sem.⁶⁶ A polgári házasságot támogatók egyetértenek abban, hogy az államnak joga polgári házasságának jogi szabályait meghatározni, illetve ezt megteheti bármelyik felekezetre vagy vallásra való tekintet nélkül.⁶⁷ Ezzel

szembeállítja a szerző azt a tényt, hogy az államot alkotó tényezők: a király, a kormány és az alattvalók. Így az államnak nincsen joga, hogy az állampolgárok lelkiismereti és vallási kérdéseibe tevőlegesen avatkozzon bele.⁶⁸ Tehát tulajdonképpen ugyanazt az egyházi autonómiát kéri, amelyet Deák Ferenc is megfogalmazott már idézett beszédében: „Mi az államtól csak az oltalmat kívánjuk, melyet az államban létező minden hitfelekezet joggal kívánhat.”⁶⁹

4.5. Ötödik és hatodik levél – Vallásszabadság, iskolaügy, zsidók emancipációja

A szerző összeveti a korabeli véleményeket a szabadság kérdésével kapcsolatban: a polgári házasságot szorgalmazók szerint annak bevezetése nélkül nem lehet teljes a szabadság, míg a másik oldal szerint a szabadság teljes. Külön kiemeli a szerző az oktatás kérdését, amelynek lényege ugyancsak kétoldalú: a társadalom egyik fele kívánja, hogy az egyházak tartsák fenn az iskolákat, a másik fele pedig ellenzi azt. Hozzá kell tennem, hogy jelenleg, 2025-ben is hasonlóképpen gondolkodik a társadalom erről a kérdésről: egyik része szerint helyes az, ha az egyházak iskolákat, óvodákat tartanak fenn, másik része szerint viszont nem.

A vallásszabadság kérdése a 19. század közepén erősen hangsúlyos politikai kérdés volt, így a szerző is kiemeli, hogy egyrésztől a vallásszabadság kérdésköréhez tartozik az egyházi házasság fenntartása, míg a másik oldal szerint a vallásszabadság csak akkor áll helyre, ha a polgári házasság bevezetésre kerül. A vallásszabadság ügye tekintetében már Széchenyi István is többször felszólalt, és szorgalmazta a vallási türelmességet. Véleménye szerint: „nincs arról szó, hogy az Istennek akármilyen teremtését jogokból kirekeszszük, mert felfogásom és vallásos érzelmem szerint azt szeretném, hogy e hazában minden ember, ki az Isten képére van alkotva, egyenlő jogokkal bírjon és egyenlő terheket viseljen; és bár mondhatná mindenki valláskülönbség nélkül: nekem is van itt hazám!”⁷⁰ 1855-ben az Osztrák Császárság és a Szentszék konkordátumot kötött, amely jelentősen növelte a katolikus egyház befolyását a monarchián belül.⁷¹ A konkordátum császári nyíltparancs formájában került kihirdetésre csakúgy, mint 1859-ben a protestáns pátens, amely csökkentette a protestánsok jogait, ám ezt a császár 1860-ban visszavonta.⁷²

Szóba kerül a zsidók emancipációjának kérdése, mivel 1867-ben az Országgyűlés elfogadta a zsidók egyenjogúsításáról szóló törvényt. El kell ismerni, hogy ez a jogszabály nem különösebben hosszan rendelkezett a kérdéssel kapcsolatban, mivel összesen két szakaszból állt. Az 1.§ kijelenti, hogy az izraelita közösség tagja a keresztényekkel azonos polgári és politikai jogokkal bírnak, illetve a 2.§ derogálta az eddigi, a törvénnyel ellentétes joggyakorlatokat. A kétszakaszos jogszabály megalkotását közel két évtizedes vita előzte meg, hiszen már 1840-ben felmerült az emancipáció gondolata. 1867. november 26-án nyújtotta be a javaslatot gr. Andrássy Gyula miniszterelnök a képviselőháznak,⁷³ és 1867. december 23-án került a

Főrendiház elé a törvényjavaslat. A Képviselőház egyhangúlag, a Főrendiház négy ellenszavazattal fogadta el a törvényjavaslatot.⁷⁴ A zsidók emancipációja mellett a görögkeleti vallásúak jogainak növelésével is foglalkozott a törvényhozás, és meg is valósította az 1868. évi IX. törvényekkel.⁷⁵

Bár az állam érvényesítette a zsidók emancipációját, a katolikus egyház berkein belül ez nem történt meg, mivel a katolikus hívek számára továbbra is tiltva volt a zsidókkal való házasságkötés,⁷⁶ ugyanakkor ezt az állami jogszabályok is sokáig tiltották. 1848-ban már történt próbálkozás a zsidók és keresztények közötti házasságok engedélyezésére: sikertelenül. Az emancipációs törvénynek, „hogya az teljes legyen”, jelentette ki Toldy István⁷⁷ egy 1865 körül tartott előadásában, a polgári házasságot is ki kell mondania, amely a zsidók egyenjogúsításának „szükséges alkatrésze.”⁷⁸ Ezt a célt szolgálta a vegyes vallású házasságkötések engedélyezésére irányuló törekvések is. Ugyanakkor 1868-ban elfogadásra került egy másik jogszabály is, amely a törvényesen bevett vallásfelekezetek közötti viszonyosságról szólt, ezzel lehetőséget adva arra, hogy a vegyes vallású házasságkötések helyett a felek egymás vallására áttérhessenek, ám ezt csak a keresztény felekezetek között engedélyezte.⁷⁹ A zsidók és keresztények közötti házasságok végleges engedélyezése csak a *házassági jogról* szóló 1894. évi XXXI. törvény-cikkel történt meg.⁸⁰

A *Falusi levelek* szerzője felveti a zsidó és keresztény közötti házasságkötés lehetőségét is mint lehetséges indokot a polgári házasság bevezetésére, a hatodik levélben. Hozzá kell tenni, hogy a zsidó jog is tiltja a keresztény és zsidó közötti házasságot, de ugyanez igaz volt a katolikus egyházjogra is. Az egyházi törvények tiltották a lelkész számára a vegyes vallású házasságkötéseknél való közreműködést.⁸¹

4.6. Hetedik, nyolcadik és kilencedik levél – A házasság felbontása, a polgári házasság elsősege

A házasság felbonthatóságának kérdése a katolikus egyház szempontjából igen jelentős, így nem váratlan az, hogy a *Falusi levelek* szerzője is egy külön levelet szentel a kérdésnek. A házasság a katolikus egyház szempontjából nem felbontható, azaz csak abban az esetben szűnhet meg világi hatóság által, ha azt érvénytelennek nyilvánítja az egyházi bíróság, valamely súlyos, fennálló érvénytelenítő akadály alapján. Vannak olyan szerzők, akik ezt a fajta szigorúságot a személyes szabadság megsértéseként értelmezik, az én álláspontom az, hogy ez csak abban az esetben lehetne igaz, ha nem vennénk figyelembe az egyháznak a házassággal kapcsolatos teológiai érveit is, hiszen amennyiben a házasságra mint életre szóló szövetségre tekintünk, érthetővé válik az egyház álláspontjának lényege is, hogy ezt a szövetséget – mivel nem emberi akarat hozza létre, nem is bonthatja fel emberi akarat.⁸² A polgári házassággal és annak felbontásával kapcsolatban az Apostoli Penitenciária⁸³ 1866-ban bocsátott ki egy

iránymutatást. Az iránymutatásban megerősítette, hogy a katolikus hívők között az egyetlen érvényes kapcsolat, amelyben a testiség is kibontakozhat, a szentségi házasság, tehát az állami törvénnyel létrehozott kapcsolat nem házasság. Ennek okán és mivel a katolikusok között létrejött házasság nem szerződés, hanem szentség, azt az állam sem létre nem hozhatja, sem fel nem bonthatja, ezért a katolikusokra nézve az ilyen irányú bírósági döntés érvénytelen, és aki ilyen döntés birtokában mással kapcsolatot létesítene, az valódi házasságtörést követ el.⁸⁴

A *Falusi levelek* szerzője az iménti tételt erősíti meg, de hozzáfűzi, hogy amennyiben a szükségbeni polgári házasság rendszerét fogadná el a törvényhozás, vagyis hogy az, aki valamely okból nem köthet házasságot egyháziilag, lehetőségként megkaphatná a polgári házasság lehetőségét, de ez nem lenne egységesen, mindenre nézve kötelező, azt az egyház elfogadná és tiszteletben tartaná.⁸⁵ Többek között a szerző azzal érvel, hogy egy ilyen megoldás az állampolgárok megítélése szempontjából is jobb lenne, mivel sértetlenül hagyná az emberek vallásos érzületeit.

A szerző felveti a házasság felbontása kapcsán a gyermekek leendő sorsát is, amely nem tenné egyszerűvé a házasfelek különválását. Hozzátehetem, hogy a házasság felbontása kapcsán ma is a gyermekek sorsa a legkritikusabb és ennek megoldása a legnehezebb. A szerző úgy érzi, hogy a házasság felbontásának lehetősége a házasságot lealacsonyítja, a családokat tönkreteszi, a nő áruvá válhat, a gyermekek nevelését pedig ellehetetleníti. „Minden híresztelt nyereség, melyet a polgári házasság hozhatna, legföllebben abban állna, hogy könnyebben lehetne összekelni, és könnyebben elválni.”⁸⁶

4.7. Tizedik levél – Összefoglalás

A szerző úgy értelmezi a kérdést, hogy az főlegesen felkavarja és megzavarja az állampolgárok életét. A polgári házasság bevezetése főlegesen zavarná meg az emberek vallásos érzületét is, ezen kívül főlegesen okozna botrányokat. Ezen kívül biztos abban, hogy a házasodni kívánók szülei nem járulnának ahhoz hozzá, hogy a gyermekeik csak és kizárólag polgári házasságot kössenek, és az egyházat mellőzzék. „Ez a nagy mester, az élet majd megtanítja az embereket arra, ha még nem tudnák, hogy a ki Isten nélkül épít, hiába épít, hogy a ki a jó erkölcsre nem ad, az maga alatt vágja a fát, s majd többen is rátérnek arra, hogy azt válasszák jelszavoként mint én, hogy mindent Istennel, semmit Isten nélkül.”⁸⁷

5. Az 1893-ban megjelent Újabb falusi levelek a polgári házasságról című kiadvány sajátosságai

A *Falusi levelek a polgári házasságról* című népiratka 1868-ban jelent meg első ízben, de ezt követte egy második kiadvány is, 1893-ban. A megjelenés éve feltehetőleg célzatos, mivel ekkor már az Országgyűlés Képviselőháza

előtt volt a házassági jogról szóló törvény, és zajlott a vita. Ez a jogszabály tartalmazta többek között a kötelező polgári házasságnak, a házassági bíraskodásnak és a házasság felbontásának állami kézbe való helyezéséről szóló rendelkezéseket. Természetesen ebben az időszakban már nemcsak a katolikus, hanem a protestáns, főként a református egyház is próbált hatni az emberek gondolkodására. Ilyen volt Konyári Lajos református lelkésznek először 1875-ben, majd 1894-ben megjelent *A polgári házasság ismertetése az értelmes magyar nép számára* című 15 oldalas kiadványa, vagy Flóris Benőnek Tatán megjelent kiadványa *Az 1895. évi október hó 1-én életbe léptetett polgári házasság kívánata szerint mondandó Násznagyi és Vőfényi beszédek és versek* címmel, amely talán nem a kérdés jogi oldalát ragadta meg.⁸⁸

Míg az első kiadvány szerzője nem ismert, addig az 1893-as kiadvány szerzője igen: Kisfaludy Zoltán Lajos jegyezte ezt a népiratkát. Kisfaludy római katolikus lelkész volt, és jelentős irodalmi munkásságot is maga mögött tudhatott, többek között a népiratkák közül hatnak is szerzője volt, de ezen kívül írt az *Egri Népújságnak*,⁸⁹ a *Magyar Sion*⁹⁰ című újságban versei jelentek meg, de írt a *Magyar Korona*⁹¹ és a *Győri Közlöny* című újságokba, és külső munkatársa volt a *Népiskolai Lapoknak* és a *Katolikus Szemlének* is. 1891-ben vette át a Szent István Társulatnál kiadott *Népiratkák* szerkesztését, és szolgálati ideje alatt 100 kiadvány jelent meg. Mivel 1851-ben született, így nem feltételezhető, hogy az eredeti, 1868-as kiadványt is ő írta volna, de az *Újabb levelekben* nagyon ügyesen utánozta azt a népies, patriarkális stílust, amelyet az eredeti levelekben is megismerhet az olvasó.

Maga a kiadvány témája az eredeti kiadványhoz hasonló, csupán annyi különbséggel, hogy bővített oldalszámon jelent meg, ám csak kilenc levélre bontva a mondanivalót.

Az első levél a bevezetés, a másodikban a házasság lényegéről beszél a szerző, kiemelve az egyházi házasság lényegi elemeit. A harmadik levelet a „Legjobb így, ahogy most van” témájának szenteli, vagyis, hogy az egyházi házasság Isten törvénye szerinti, így nem megváltoztatható, míg a polgári házasság az állami törvények alapján működik, így bármikor megváltoztatható. Ez a bizonytalanság az, amely a szerző szerint a polgári házasságot alapjaiban alkalmazhatatlanná teszi a magyar viszonyok között. A negyedik levélben a polgári házasságról, az ötödikben a rossz házasságról mint a polgári házasság egyik indokáról ír Kisfaludy. A hatodik levélben egy új téma tűnik fel, mégpedig a polgári házasság egységesítésének kérdése. A polgári házasságot támogatók egyik legfőbb érve volt, hogy a házassági jognak egységesen az ország minden állampolgárára kiterjedően ugyanazon jogokat és kötelezettségeket kell biztosítani. Ez alapvetően elvárható követelmény egy állami jogszabállyal kapcsolatban. Kisfaludy szerint viszont ez a fajta egységesítés nem szükséges, hiszen a különböző felekezetekhez tartozók nem zavarják egymást vallásuk gyakorlásában, így a házassággal kapcsolatos döntéseikben sem. Azzal kapcsolatban, hogy vegyes házasságok esetében mi legyen a gyermek vallásának sorsa, a szerző azt javasolja, hogy a házasság felek magánegyezséget kössenek. Ez reflexió az 1868. évi

LIII. törvénycikk 12. §-ra amely előírta, hogy a fiúk az apjuk, a leányok az anyjuk vallását kell hogy kövessék.⁹² Sőt az ezzel a rendelkezéssel ellentétes bármilyen, a felek közötti más irányú megállapodás megkötését tiltotta a jogszabály. A szerző abban látja a problémát evvel kapcsolatban, hogy alapvetően nem a katolikusok számára okoz ez problémát, hanem a protestánsoknak.

„A mi országunkban lakik 10 és fél millió katolikus és 3 és fél millió protestáns. Mi katolikusok háromszor annyian vagyunk, mint a protestánsok; hát mégis, mi tánczolunk úgy, mint ahogyan ők dudálnak? Megköszönjük ezt az – egyformaságot.”⁹³

A hetedik és nyolcadik levélben a szerző azt a témát helyezi előtérbe, hogy kinek is szükséges a polgári házasság? Véleménye szerint a polgári házasság mellett azok vannak, akik: erkölcstelen életet élnek, hitetlenek és vallástalanok, vagy a vallással nem törődnek, vagy mások kedvében szeretnének járni, illetve ezt a kérdést divatkérdésnek tekintik. Ez a szerzői vélemény az első levélsorozathoz képest nagyon markáns, és a végletekig kielezi a kérdést, hogy elérje a propagandisztikus szándékot.

Az utolsó, kilencedik levél címe: *Mit tegyünk?* Mivel a levelek a házassági jogról szóló törvény elfogadása előtt íródtak, arra biztatja az olvasót, hogy érék el, ne is lehessen a jogszabályt elfogadni. Írjanak országgyűlési követüknek a katolikus lelképásztor segítségével, és agítálják a követet, hogy ne szavazza meg a jogszabályt. Amennyiben a követ látja azt, hogy az emberek nem akarják a házasságjog változását, akkor talán a követ is ellenezni fogja, vagy pedig lemond, és akkor választhatnak olyan követet, aki támogatja a kérésüket.

Amennyiben mégis létrejönne a jogszabály, akkor azt a katolikusoknak is be kell tartaniuk, de azokat a szabályokat is, amelyeket az egyház ír elő a házasságkötésre nézve. És: „azért jegyezze meg minden katolikus hívő, hogy az a házasság, amit a bíró előtt köt, az Isten előtt semmi.”⁹⁴

Érezhető az, hogy az első levélsorozathoz képest a második sokkal erőszakosabban agítál a mellett, hogy az állampolgárok tiltakozzanak a politikum döntéseivel szemben, és valamilyen formában fejezze ki nemtetszését a készülő jogszabállyal szemben. A katolikus kultúrharcnak sarkalatos kérdése volt a házasságjog modernizációja el- leni küzdelem, ami azonban nem volt teljességgel sikeres, mivel a *házassági jogról* szóló 1894. évi XXXI. törvénycikket az Országgyűlés elfogadta, és 1894. december 9-én I. Ferenc József császár szentesítette, így 1895-től kezdve ez a jogszabály szabályozta a házasságkötéseket a Magyar Királyság területén.

6. Befejező gondolatok

A házasság évszázadok óta az emberiség érdeklődésének középpontjában áll, hiszen a házasság megkötése jelentős jogi következményekkel, erkölcsi és érzelmi kapcsolatokkal járó jogviszonyt feltételez. A római jogban is szabályozták a házassági kötelék létrejöttét, amely nem

kötődött szorosan a római valláshoz.⁹⁵ A kereszténység térhódításával azonban a házasság és a vallás szorosan összefonódott. A kereszténység a házasságot szentségnek tekintette, így annak jogszerű megkötéséhez szükséges volt az egyházi közreműködés, bár a házasság konkrét liturgikus formája csak a tridenti zsinat rendelkezései által jött létre.⁹⁶ A vallási szabályok évszázadokra meghatározták a házasságkötés előkészítését, megkötését és érvénytelenítésének szabályait. A 19. század közepétől elindult mozgalmak a hazai jogszabályok modernizációját és az európai trendekhez való igazítását tűzték ki céljukul. Ez a törekvés azonban az ország lakosságának nem minden rétegében aratott osztatlan sikert, sőt mi több, a katolikus egyház egyeduralmának végét jelentette. Érthető tehát, hogy a katolikus egyház minden fórumon megpróbálta a törvényhozókat arra rábírní, hogy a házassággal kapcsolatos változásokat ne vigye keresztül az Országgyűlésen.

KASUBA, RÓBERT ISTVÁN

„Dorfbriefe zur Zivilehe“

Kirchenkritik an die Zivilehe in 1868

(Zusammenfassung)

Das Hauptgebiet meiner Doktorarbeit ist die Untersuchung der ehelichen Rechtsordnungen unter besonderer Berücksichtigung der Funktionsweise des fakultativen bürgerlichen Ehesystems. Während dieser Forschung stieß ich auf ein Kleingedrucktes mit dem Titel *Fakultative Briefe über die Zivilehe*, das die Meinung der römisch-katholischen Kirche über die Einführung der Institution der Zivilehe am Ende des 19. Jahrhunderts auf eine Weise zum Ausdruck bringt, die für die weniger gebildete Bevölkerung verständlich ist.

In meiner Studie stelle ich das soziale System und die Situation vor, in der das oben erwähnte Werk geschrieben wurde, und ich diskutiere die Aspekte, die die gesellschaftliche Meinungsbildung über die standesamtliche Ehe beeinflusst haben. Ich achte besonders auf die Meinungen der zeitgenössischen Rechtsprechung, die Hal-

Ennek eszköze volt a tanulmányomban bemutatott két propagandairat is, amelyeknek a néplélek megérintése és formálása volt az elsődleges célja. Két évtizedig sikeresen meg is tudta az egyház akadályozni a változásokat, de végül csak győztek azok a politikai erők, amelyek a házasság modernizációját tartották elsődlegesnek.

A házassági jogról szóló 1894. évi XXXI. törvény-cikk szentesítésével 1954-ig ez a jogszabály lett Magyarországon a házasságkötés jogi alapja. A jogszabály közel 60 évig rendezte a házasságok sorsát. Nem állíthatom azt, hogy tökéletes szabályozás lett volna – ez a jogszabályalkotás terén nem is lehetséges –, de az bizonyos, hogy a házasságjog terén fennálló káoszt megszüntette, törekedett arra, hogy az egyes egyházak jogai és lehetőségei végérvényesen ne sérüljenek, és biztosította az állam fennhatóságát a családi életnek ezen nagyon fontos eseménye felett.

tung der Presse und die Meinungen der wichtigsten juristischen Persönlichkeiten und politischen Persönlichkeiten der damaligen Zeit.

Ich analysiere gründlich den rechtlich wahrnehmbaren Inhalt der zehn Briefe, die in der Publikation enthalten sind, und betone die Besonderheiten des Familienrechts. Darüber hinaus analysiere ich die zweite Veröffentlichung, die später 1893 veröffentlicht wurde und die durch die Analyse der ersten Veröffentlichung die verfügbaren Informationen erweitert.

All dies zusammen macht es möglich, die Meinung des religiös haftenden Teils der ungarischen Gesellschaft über die Veränderungen in der Familienpolitik und im Familienrecht kennenzulernen, die die Denkweise über die Ehe in der Rechtsprechung Ende des 19. Jahrhunderts erheblich verändert haben.

KASUBA, RÓBERT ISTVÁN

“Village Letters on Civil Marriage”

Church Criticism of Civil Marriage in 1868

(Abstract)

The main area of my doctoral research is the examination of matrimonial legal systems, with special regard to the functioning of the optional civil matrimonial system. During this research I came across a small print entitled *Facultative Letters on Civil Marriage*, which expresses the Roman Catholic Church's opinion on the introduction of the institution of civil marriage at the end of the 19th century in a way that is understandable to the less educated populations.

In my study I present the social system and situation in which the above-mentioned work was written, and I discuss the aspects that influenced the formation of society's opinion about civil marriage. I pay special attention to the opinions of contemporary jurisprudence, the attitude of the press, and the opinions of the major legal personalities and political figures of the time.

I thoroughly analyse the legally appreciable content of the ten letters contained in the publication, highlighting

the specific features of family law. In addition, I analyse the second publication, published later in 1893, which expands the information available through the analysis of the first publication.

Putting all these together makes it possible to get to know the opinion of the part of Hungarian society adher-

ing to religion regarding the changes in family policy and family law, which significantly changed the way of thinking about marriage in jurisprudence at the end of the 19th century.

Jegyzetek

- ¹ Vö. NAGY Péter: *Erdélyi reformátusházassági bíráskodása Házassági Főtörvényszékfennállása idején.* (Jog és Állam 33.) Budapest, 2021. Károli Gáspár Református Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, 64. p.
- ² Ez különösen Irányi Dániel képviselő nevéhez köthető. L. KASUBA Róbert István: „A magyar nemzet Cato-ja” – Irányi Dániel pécsi képviselő küzdelme a vallásszabadságért és a polgári házasságért. *DIKÉ*, 2022. 2. sz. (Family – Marriage – Child Protection: Living Roots – New Challenges [Family Law Workshop V]) 98–115. p. DOI: <https://doi.org/10.15170/Dike.2022.06.02.08>.
- ³ Az egyházi jóváhagyás a nyomtatott kiadványokban két formában jelent meg, vagy a *nihi obstat* azaz semmi nem áll a [kiadás] útjába kifejezést használták, vagy pedig az *imprimatur* azaz engedélyezem a nyomtatást kifejezést. Az *nihi obstat*ot akkor adta meg az egyházi vezetés – jellemzően egy egyházmegye püspöke –, ha az illetékes egyházi szakértő ítéletet mondott a kéziratról, amely szerint a mű tartalma összhangban van az Egyház hivatalos tanításával, ezért nincs akadálya a kiadásának, tehát tekinthető hivatalos egyházi megnyilatkozásnak. Az *imprimatur*t pedig akkor, ha a *nihi obstat* döntés után a püspök kinyilvánítja, hogy a szóban forgó mű mentes a katolikus hittel és erkölccsel kapcsolatos tévedésektől, és nyomtatását engedélyezi. Az *imprimatur* azonban önmagában nem tesz hivatalos egyházi megnyilatkozássá egy művet.
- ⁴ 1868. évi XXXVIII. törvénycikk a *népiskolai közoktatás tárgyában*.
- ⁵ Vö. DOMOKOS Mariann: Jog és irodalom a ponyván. Népi jogtudat, jogismeret és jogi szocializáció a 19. század végén. In NAGY Janka Teodóra – BOGNÁR Szabina – SZABÓ Ernő (szerk.): *Élő jogszokások- Jogi néprajzi, jogtörténeti és jogi kultúrtörténeti tanulmányok*. Szekszárd, 2023. Pécsi Tudományegyetem, Kultúrtudományi, Pedagógusképző és Vidékfejlesztési Kar, 62. p. DOI: <https://doi.org/10.15170/JKJNK11-KPVK-2023-06>.
- ⁶ 1 konvenció forint 60 krajcárt ért.
- ⁷ 1848. évi XX. törvénycikk a *vallás dolgában*. 2. § E hazában törvényesen bevett minden vallásfelekezetekre nézve különbség nélkül tökéletes egyenlőség és viszonyosság állapíttatik meg.
- ⁸ *Emberi és polgári jogok nyilatkozata*: 1. Minden ember szabadnak és jogokban egyenlőnek születik és marad; a társadalmi különbségek csakis a közösség szempontjából való hasznosságon alapulnak. 10. Senkit meggyőződése, vallási s egyéb nézetei miatt háborgatni nem szabad, feltéve, hogy e meggyőződés s e nézetek megnyilvánulása a törvényes rendet nem sérti.
- ⁹ Vö. BALLAGI Géza: *Az 1848: XX. törvénycikkek a történelem világánál*. Budapest, 1903. Politzer Zsigmond és Fia Könyvkereskedés, 7. p. és köv.
- ¹⁰ Vö. KARÁCSONYI János: *Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban 970-től 1900-ig*. Nagyvárad, 1915. Szent László Nyomda Rt., 281. p.
- ¹¹ Vö. CSIZMADIA Andor – KOVÁCS Kálmán: *Magyar állam- és jogtörténet*. Budapest, 1972. Tankönyvkiadó, 348. p.
- ¹² A törvény az evangélikus és a katolikus felekezetek közötti kérdéseket szabályozza, főként az evangélikus lelkész előtt kötött házasság érvényességéről és az egyik felekezetből a másikba való áttérésről rendelkezik. Ezeket a szabályokat ezzel kiterjeszti a görög-ortodoxokra is.
- ¹³ Vö. HERGER Csabáné: *Polgári állam és egyházi autonómia a 19. században*. Budapest, 2010. Új Mandátum Kiadó, 230. p.
- ¹⁴ Vö. KELEMEN Elemér: Eötvös József gondolatai államról, egyházzól, iskoláról. *Világosság*, 2003. 3–4. sz. 63. p.
- ¹⁵ *Képviselőházi napló*. 1865. I. k. 310. p.
- ¹⁶ Uo.
- ¹⁷ Irányi Dániel Pécs képviselőjeként 1868. június 6-ától volt tagja az Országgyűlésnek, de már előzetesen is több ízben felszólalt a vallásszabadság és a polgári házasság ügyében. Részt vett az 1848-as forradalom- és szabadságharcban, majd később kormánybiztosként tevékenykedett. A szabadságharc leverése után Párizsba emigrált, onnan tért vissza a kiegyezés után.
- ¹⁸ Svájból kiinduló protestáns evangéliumi gyülekezet, a baptistákhoz hasonló hitelvekkel, de azok konzervatív, fundamentalista ágát képviseli. Magyarországon 1839 óta vannak jelen. Hitelveik közé tartozik a gyermekek megkeresztelésének tagadása, emiatt már korán összeütközésbe kerültek az állami szervekkel, az anyakönyvezés okán, illetve a fegyveres katonai szolgálat megtagadása, ami miatt a hadvezetés sorozatosan tartóztatta le és börtönözte be a fiatalokat. E két okból kérte Irányi Dániel az Országgyűléstől a teljes polgári jogok biztosítását számukra.
- ¹⁹ Vö. *Képviselőházi napló*. 1865. II. k. 105. p.
- ²⁰ Eredetileg a teológiai tankönyvekben egy-egy tétel végső gyakorlati következtetését jelenti, itt azt kell érteni rajta, hogy az Országgyűlés biztosítsa az általános vallásszabadságot, ne csak azok rész-jogosítványait minden állampolgár számára.
- ²¹ *Képviselőházi napló*. 1865. III. k. 333. p.
- ²² Versecz képviselője volt az 1861. évi választásoktól kezdve. Vö. *Pesti Napló*, 16. évf. 1865. 12.15. szám, 2. p.
- ²³ *Képviselőházi napló*. 1865. V. k. 50. p.
- ²⁴ Uo. 50–51. p.
- ²⁵ KARÁCSONYI 1915. 289. p.
- ²⁶ „Az Egyenlőségi Kör a kiegyezés után rendkívüli gyorsasággal gyarapodó egyletek és „demokrata körök” mintájára alakult, s a főváros politizáló polgárságát és értelmiségét tömörítette. Nem volt kizárólagosan politikai egyesület, többek között ipari, kereskedelmi, városi, irodalmi szakosztálya is volt. Saját szavaikkal a »67-es nem vitatott« alapon a »liberális haladás és radikális reform« ügyét képviselték. A Kör adta ki a »Századunk« című lapot is.” SZABOLCSI Miklós (szerk.): *A magyar sajtó története*. II/2. kötet. Budapest, 1985. Akadémiai Kiadó, 135. p.
- ²⁷ *Képviselőházi napló*. 1865. VII. k. 197. p.
- ²⁸ Idézi ZELLER Árpád: *A magyar egyházpolitika 1847–1894*. II/1. kötet. Budapest, 1894. Boruth E. Könyvnyomdája, 543. p. L. még *Képviselőházi napló*. 1875. IX. k. 49. p.
- ²⁹ 1868. évi XLVIII. törvénycikk a *vegyes házassági válóperekéről*.
- ³⁰ 1868. évi LIII. törvénycikk a *törvényesen bevett keresztyén vallásfelekezetek viszonyosságáról*.
- ³¹ A házasság írásos megegyezése a születendő gyermekek vallásáról vegyes házasság esetén.
- ³² *Assistentia passiva és activa* a lelkésznek a házasságkötésnél való közreműködése aszerint, hogy az pusztán a házassági megegyezésnek minden egyházi szertartás, és általában minden aktív közreműködés nélküli meghallgatásában és annak az anyakönyvbe való bejegyzésében áll, vagy pedig a lelkész forma szerinti esketést végez, a házasságkötést összeadja, megesketi, megáldja.

- ³³ Vö. HERGER Csabáné: Tradíció vagy modernizálás? Az 1894–95. évi egyházügyi törvények, különös tekintettel a polgári házasságról szóló törvényre. *JURA*, 2005. 1. sz. 79–94. p.
- ³⁴ 1865-ben Dárday Sándor kezdeményezésére indult útjára a *Jogtudományi Hetilap*, hogy az olvasóközönségnek olyan szaklapja legyen, amely hű tükrre az akkoriban felpezsdülő magyar jogéletnek. Mindössze egy évvel később jelentette meg Ökröss Bálint saját szaklapját, a *Jogtudományi Közlönyt*. Bár mindkét kezdeményezés nagy reményekkel indult, hamarosan megbizonyosodott, hogy egyesített erővel több esélyük van a megmaradásra. Így 1867-ben a két szaklap *Jogtudományi Közlöny* címen egybeolvadt, megtartva a *Jogtudományi Hetilap* külső formáját.
- ³⁵ Adatok és eszmeföredékek a polg. házasságról. *Jogtudományi Közlöny*, 1868. 4. sz. 26–29. p.; 6. sz. 43–45. p.; 8. sz. 63–64. p.; 9. sz. 67–70. p.; 10. sz. 75–76. p.; 11. sz. 84–85. p.; 12. sz. 90–93. p.
- ³⁶ „Obligatio, vagyis kötelező polgári házasságát, mely szerint minden házasság – tekintet nélkül a vallásfelekezeti minőségre – polgári hatóság előtt kötendő; a polgári hatóság előtt kötött házasságnak a vallásilag illető szertartásokhoz képesti megkötése a lelkiismereti szabadságra hagyatván.”
- ³⁷ „[F]acultativ polgári házasságát: mely szerint a feleknek szabad választására van hagyva házasságukat vagy a törvény által szabályozott polgári módon, vagy saját vallásfelekezeti szertartásaik szerint, mindkét esetben egyenlő polgári hatályal megkötni; azonban a már polgárilag megkötött házasságnak a vallási szertartások szerinti utólagos megkötésére nézve ugyanaz áll, mi fennebb.”
- ³⁸ „[S]zükségből polgári házasság (Noth-Civil Ehe): melynek csak akkor van helye, ha a vallásfelekezeti szertartások szerinti házasságkötés megkísértetvén, a vallásfelekezeti illetőség részéről megtagadtatott, vagy ha maguk a felek magukat a vallási módnak alávetni fontos okok miatt nem akarják.”
- ³⁹ Adatok és eszmeföredékek a polg. házasságról. *Jogtudományi Közlöny*, 1868. 4. sz. 28–29. p.
- ⁴⁰ Uo. 6. sz. 43–45. p.
- ⁴¹ Uo. 8. sz. 63–64. p.
- ⁴² Uo. 9. sz. 67–70. és 10. sz. 75–76. p.
- ⁴³ Uo. 11. sz. 84. p.
- ⁴⁴ Uo. 85. p.
- ⁴⁵ Uo. 12. sz. 90–93. p.
- ⁴⁶ DÁRDAY Sándor: A polgári házasság. *Jogtudományi Közlöny*, 1868. 14. sz. 105–106. p.
- ⁴⁷ Egy hét története. (Szeptember 28.) *Hazánk s a Külföld*, 1868. 40. sz. 637–639. p.
- ⁴⁸ Razdertai Augustich Imre (Agostich Imre) (Murapetróc, 1837. szeptember 29. v. szeptember 30. – Budapest, 1879. július 17.) országgyűlési gyorsíró és hírlapíró.
- ⁴⁹ Irodalom. *Pesti Napló*, 1868. (május 31.) 126–5430. sz. 5. p.
- ⁵⁰ AUGUSTICH Imre (ford.): *A polgári házasság. Népszerű jogtudomány s társadalomtudományi tanulmány*. Dr. H-ain s Dr. Ch-nd után. Pest, 1868. Stolp Károly, 49. p.
- ⁵¹ Ref. egyházi egyetemes értekezlet. *A Hon*. 1868. 6. sz. 2. p.
- ⁵² Bécs, mart. 19. *A Hon*, 1868. 67. sz. 2. p.; Bécs, mart. 20. *A Hon*, 1868. 68. sz. 3. p.
- ⁵³ Pest, mart. 24. *A Hon*, 1868. 71. sz. 1. p.; Bécsi tudósítások. A birod. tanács urak házána ülése február 18-án. *Budapesti Közlöny*, 1868. 42. sz. 494. p.
- ⁵⁴ Pest, mart. 27. *A Hon*, 1868. 73. sz. 1. p.
- ⁵⁵ Ez a kiadvány a *független Lapok* volt. A liberális pap szerkesztő, Zoványi Mihály valóban nehéz feladatra vállalkozott: „A szabadelvű haladás ösvényén járva kikérülni a sodortatást oly irányok felé, hol a modern áramlás vallásunk érdekeit mélyen sérthetné.”
- ⁵⁶ Vö. DARITY, William A. (szerk.): *International Encyclopedia of the Social Sciences*. Detroit, 2008. Macmillan, 543–544. p.
- ⁵⁷ *Falusi levelek a polgári házasságról*. Budapest, 1868. Emmich Gusztáv, 4. p.
- ⁵⁸ Vö. DEÁK Ferenc: Beszéd a katolikus egyházi autonómia kérdésében tartott tanácskozáson. Pest, 1868. október 1. In DEÁK Ferenc: *Válogatott politikai írásk és beszédek*. (Millenniumi magyar történelem – Politikai gondolkodók) Válogatta, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta DEÁK Ágnes. Budapest, 2001. Osiris, 532. p.
- ⁵⁹ Uo. 531–532. p.
- ⁶⁰ *Falusi levelek...* 8. p.
- ⁶¹ Uo. 9. p.
- ⁶² Uo. 12. p.
- ⁶³ Vö. HEGEDŰS Andrea: *Polgári jog. Családjog*. Budapest, 2022. R.I.M.Á.K., 47. p.
- ⁶⁴ Vö. CSIKY Ottó – FILÓ Erika: *Magyar családjog*. Budapest, 2003. HVG-Orac, 12. p. és HERGER Csabáné – KATONÁNÉ PEHR Erika: *Magyar Családjog*. Budapest, 2021. Novissima Kiadó, 38. p.
- ⁶⁵ Kizárólag csak az állami anyakönyvvezető előtt kötött házasságnak biztosít az állam joghatást.
- ⁶⁶ Abban az esetben, ha a felek egyházi házasságot valamilyen okból nem köthetnek, lehetőségként fennáll a polgári házasságkötés lehetősége, ez tehát nem kötelező jellegű.
- ⁶⁷ *Falusi levelek...* 12–13. p.
- ⁶⁸ Uo. 14. p.
- ⁶⁹ DEÁK 2001. 532. p.
- ⁷⁰ Gróf Széchenyi István beszédei. II. kötet. Budapest, 1887. Athenaeum, 355. p.
- ⁷¹ Vö. NIKLAI PATRÍCIA Dominika: Az 1855. évi osztrák konkordátum – ahogyan az egyház látta. *Ars Boni*, 2015. október 11. <https://arsboni.hu/az-1855-evi-osztrak-konkordatum-ahogyan-az-egyhazi-latta/>.
- ⁷² BÓDI Stefánia: A vallásszabadság a dualizmus kori Magyarországon, avagy a jogállami szabályozás megalapozásának kora. *Acta Humana*, 2021. 3. sz. 57–72. p. DOI: <https://doi.org/10.32566/ah.2021.3.2>.
- ⁷³ Vö. Törvényjavaslat az izraeliták egyenjogúságáról, polgári és politikai jogok tekintetében. *Budapesti Közlöny*, 1867. 214. sz. 2517. p.
- ⁷⁴ 1867. évi XVII. törvénycikk az izraeliták egyenjogúságáról polgári és politikai jogok tekintetében.
- ⁷⁵ 1868. évi IX. törvénycikk a görög-keleti vallásúak ügyében.
- ⁷⁶ Vö. ÖRSI Julianna: A vallásilag vegyes házasságok kialakulásának folyamata és jellemzői. *Ethnographia*, 2015. 3. sz. 359. p.
- ⁷⁷ Toldy István (Pest, 1844. jún. 4. – Bp., 1879. dec. 6.) újságíró, regény- és drámaíró.
- ⁷⁸ *Magyar Újság*, 1867. (november 10.) 783. p.
- ⁷⁹ 1868. évi LIII. törvénycikk a törvényesen bevett keresztyén vallásfelekezetek viszonyosságáról.
- ⁸⁰ Vö. HERGER Csabáné: Az asszimiláció útján? Az izraeliták egyházi autonómiája. *JURA*, 2009. 2. sz. 54–72. p.
- ⁸¹ Vö. *Codex Iuris Canonici*. 1918. 1036, 1061, 1064, 1065. kánonok.
- ⁸² Vö. BÁLITS Panna: Legal regulation of divorce in Hungary at the end of the 19th century. In GOSZTONYI, Gergely – KREŠIĆ, Mirela – BELIZNAI BÓDI, Kinga: *Sic Itur ad Astra-Collection of paperes on Hungarian and Croatian legal history*. Zagreb–Budapest, 2020. University of Zagreb, Faculty of Law, Chair of Croatian History of Law and State, 25–30. p.
- ⁸³ A katolikus egyházban a belső (lelki) ügyek legfőbb bírósági fóruma.
- ⁸⁴ Vö. DENZINGER, Heinrich – HÜNNERMAN, Peter: *Hivallások és az Egyház tanítóhivatalának megnyilatkozásai*. Budapest, 2004. Szent István Társulat, 577–578. p.
- ⁸⁵ *Falusi levelek...* 24–25. p.
- ⁸⁶ Uo. 28. p.
- ⁸⁷ Uo. 30. p.
- ⁸⁸ Vö. DOMOKOS Mariann: „Éljen Wekerle s a polgári házasság!” Propaganda és populáris kultúra a 19. század végén. In NAGY Janka Teodóra – BOGNÁR Szabina – SZABÓ Ernő: *Száz plusz tíz. Jubileumi kötet. Tárkány Szűcs Ernő (1921–1984). Tárkány Szűcs Ernő Jogi Kultúrtörténeti és Jogi Néprajzi Kutatócsoport (2011–2021)*. Szekszárd, 2022. Pécsi Tudományegyetem KPVK–Bölcsészettudományi Kutatóközpont NTI, 224. p.
- ⁸⁹ Politikai folyóirat havi megjelenéssel.
- ⁹⁰ Egyháztörténeti folyóirat, amely havonkénti egy lapszámmal jelent meg 1863 és 1903 között.

Konzervatív katolikus magyar politikai, társadalmi és közgazdasági heti- majd napilap volt 1877 és 1885 között.

- ⁹² 1868. évi LIII. törvénycikk *a törvényesen bevett keresztyén vallásfelekezetek viszonyosságáról*. 12. § A vegyes házasságokból származó gyermekek közül a fiak atyoknak s a leányok anyjoknak vallását követik. A törvénnyel ellenkező bármely szerződés, térítvény vagy rendelkezés ezentul is érvénytelen, és semmi esetben se bírhat jogerővel.

- ⁹³ KISFALUDY Zoltán Lajos: *Újabb falusi levelek a polgári házasságról*. Budapest, 1893. Szent István Társulat, 34–35. p.

- ⁹⁴ Uo. 51. p.

- ⁹⁵ JAKAB Éva – MOLNÁR Imre: *Római jog*. Szeged, 2001. Diligens Bt., 153. p.

- ⁹⁶ BÉLI Gábor: *Magyar jogtörténet*. Budapest, 2009. Dialog Campus, 58–59. p.

